

पालकनीती

किंमत रु. १५/-

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

वर्ष १२ • अंक ११ • १६ फेब्रुवारी २०१३

अहिराणी अनुवाद

हर्षल महाजन,
इयत्ता - सहावी

तुना वावर मा कामकरिसन
मन सरि गय आयुष्य
नको करु अवकाया
आते उतरता वय मा ॥१॥
नई राजा वढस
चार पाऊलना नांगर
नको बोलू माले खराब
नको बोलू माले डंगरा ॥२॥
मना ऐन आयुष्य मा
मना बोला तू गाणा
नको चाबुक ना मायक
आते देऊ नको गाया ॥३॥
मना घाला तू घाम
तवय खावाळा तू माले गूई
कवय तरी घाली माले झूल
कवय तरी घाली माले माळा ॥४॥
अशी गोड याद
त्यास्ना करस रवंथ
माले मरण येऊ दे
तून चांगल वयाले पाहिजे ॥५॥
मरीसनी तूना काम मा
आखो एक सावा येऊ दे
मना चामडाना जोडा
तूना पाय मा वाजू दे ॥६॥

ऋण

श्री. दि. इनामदार

तुझ्या शेतात राबून
माझी सरली हयात
नको करु हेटाळणी
आता उतार वयात ॥१॥

नाही राजा ओढवत
चार पाउले नांगर
नको बोलूस वंगाळ
नको म्हणूस डंगर ॥२॥

माझ्या ऐन उमेदीत
माझी गाईलीस ओवी
नको चाबका सारखी
आता फटकारु शिवी ॥३॥

माझा घालवाया शीण
तेव्हा चारलास गूल
कधी घातलीस झूल
कधी घातलीस माळ ॥४॥

अशा गोड आठवणी
त्याचे करीत रवंथ
मला मरण येऊ दे
तुझे कुशल चिंतीत ॥५॥

मेल्यावर तुझे ठायी
पुन्हा एकदा रुजू दे
माझ्या कातड्याचे जोडे
तुझ्या पायात वाजू दे ॥६॥

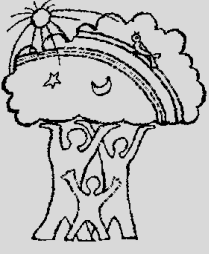
गोरमाटी अनुवाद

कृष्णकांत राठोड
इयत्ता - सहावी

तार खेतेम राबन
मार सरगो जलम
मत कर हेटाळणी
आब उतार वयेम ॥१॥
कोणी राजा खिचावच
चार टांगे नांगर
मत बोलेस खराब
मत केस डंगर ॥२॥
मार ऐन जवानीम
मार गायो तू ओवी
मत चाबकेसारखो
आब फटकार गाळी ॥३॥
मार घालेन दम
जना खरायो गोळ
कना घालो झूल
कना घोलो माळ ॥४॥
अशी मिठी ध्यानेम
तार करुचू वगाळ
मन मरण आयेद
तार खुशीर चिंतेम ॥५॥
मरगो तो तार जगेम
आजी एकवळा आये द
तार खालडेर जोडा
तार टांगेम वाजे द ॥६॥

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी
- संपादन साहाय्य
- ▶ उर्मिला पुंढरे
- ▶ कादंबरी मुसळे

मुखपृष्ठ मांडणी

रमाकांत धनोकर

वार्षिक
वर्गणी

रु.२००

आजीव
वर्गणी

रु.२५००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,
अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे - ४११००४.
☎ -०२०-२५४४१२३०,
२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com
www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन
वर्ष १२ वे अंक ११ वा
१६ फेब्रुवारी २०१३

लेखांत व्यक्त
झालेली मते लेखाकांची
व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

उन्मेषांची अब्जावधी

स्त्रियांविरुद्ध होणाऱ्या हिंसेच्या विरोधात जगभरातले स्त्री-पुरुष नाविन्यपूर्ण पद्धतीनं आवाज उठवणार आहेत. १४ फेब्रुवारीला होत असलेल्या या कार्यक्रमावर टाकलेला हा दृष्टीक्षेप.

दलित, मातृभाषा, देशभाषा आणि इंग्रजी : जागतिकीकरणाचे नवे पेच - माया पंडित

दलितादि शोषितांच्या 'इंग्रजी माध्यमाच्या' स्वीकाराला, इंग्रजीला 'हत्यार' म्हणून वापरण्याच्या भूमिकेला प्रश्न विचारणारा, अनेक कंगोरे उलगडून दाखवणारा हा लेख आहे.

अनुवादाची आनंदशाळा

'विद्यानिकेतन, कंधार, जिल्हा नांदेड' या आश्रमशाळेतल्या मुलांनी आपापल्या मातृभाषेत अनुवादित केलेल्या, पाठ्यपुस्तकातल्या काही कविता त्यांच्याच हस्ताक्षरात दिल्या आहेत.

खेळघरातले कलेचे प्रयोग - रेश्मा लिंगायत

मुलं आणि चित्रं यांचं अंगदी जैविक नातं असतं हे खेळघरातल्या या ताईला चांगलं माहीत आहे. नवीन काही पाहिलं, अनुभवलं की मुलांना काय सांगू नि काय नको असं तिला होतं. मग उभी राहतात, चित्रच चित्रं... मातीतली, पाण्यातली, फळ्यावरची, धुळीवरची...

नवे सदर - शब्दबिंब

आपल्या भावना नेमकपणानं व्यक्त करता येतील असे शब्द मराठी भाषेत आहेतच, मात्र त्यातले अनेक सध्या विस्मृतीत गेले आहेत तर काही शब्दांकडे आपलं दुर्लक्ष होत आहे. शब्दांच्या अर्थाकडे, एकूणच मराठी भाषेकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करणारं हे नवं सदर आहे.

मुखपृष्ठावरील कविता : 'अनुवादाची आनंदशाळा' मधून
आभार : शिवाजी आंबुलगेकर, कंधार आणि अमेय प्रकाशन, पुणे

अभिनंदन

'सामाजिक कृतज्ञता निधी, पुणे' यांच्यातर्फे दिला जाणारा 'सामाजिक कृतज्ञता पुरस्कार' विद्याताई बाळ यांना, तर 'डॉ. राम आपटे प्रबोधन पुरस्कार' मिलिंद चव्हाण यांना नुकताच प्रदान करण्यात आला. तसेच गणेश विसपुते यांच्या 'आवाज नष्ट होत नाहीत' या कवितासंग्रहाला महाराष्ट्र शासनाचा 'केशवसुत पुरस्कार' नुकताच जाहीर झाला. विद्याताई, मिलिंद आणि गणेश हे तिघांही मित्र आणि लेखक या नात्यानं अनेक वर्ष पालकनीती परिवाराशी जोडलेले आहेत. त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

संवादकीय

“मला वाटतंय, आता मानसीच्या दसराला कुलूपच लावावं! शाळेत सारखं कुणी न कुणी तिची वह्या-पुस्तकं खराब करतंय!”

एका प्रतिष्ठित शाळेत जाणाऱ्या मुलीची आई वैतागून शाळेमधली गाऱ्हाणी सांगत होती. शाळेत मुलींमध्ये स्पर्धेचं वातावरण म्हणे इतकं पेटलंय की एकमेकींच्या वह्या चोरणं, लिहिलेली पानं फाडणं, आपल्यापेक्षा जास्त गुण मिळवणाऱ्या मुलींच्या यशात अडथळे निर्माण करणं, त्यासाठी साम-दाम-दंड-भेद....सगळ्याचा वापर करणं चालू आहे. आणि हे सगळं कशासाठी? आपल्याला यश मिळावं, आपला पहिला नंबर यावा यासाठी नाही, तर केवळ दुसऱ्या मुलीनं माझ्या पुढं जाऊ नये यासाठी... इथं खऱ्या यशाची व्याख्या, शाश्वत प्रगतीचा अर्थ वगैरे गोष्टींची चर्चा तर होऊच शकत नाही. पण या भीषण मार्गापेक्षा पाठांतरं करून गुण मिळवणं परवडलं असं वाटायला लागतं. तिथं निदान मुलाला स्वतःला खपायची, ढोर कष्टाची सवय लागण्याची तरी शक्यता आहे. पण दुसऱ्याला मार्गं खेचण्यात यशाचा/सुखाचा मार्ग पाहणं हे मात्र मुलांना विकृतीकडे नेणारं आहे.

अर्थात अशा विकृत कल्पना आणि योजना मुलांच्या डोक्यातल्या नसाव्यात, कुणाच्या तरी नियोजनपूर्वक सांगण्यावरून, प्रभावातून, आमिषांच्या मुक्यासाठी किंवा शिक्षेच्या माराच्या भीतीनंच असं घडल्याची शक्यता अधिक आहे. म्हणजेच मुलांचं असं वागणं त्यांच्या पालकांच्या, मोठ्या व्यक्तींच्या बोलण्या-वागण्याचं आणि मुख्य म्हणजे विचारांचं

प्रतिबिंब आहे. आज आजूबाजूच्या वातावरणात हिंसा, अन्याय आणि क्रूरतेला उघडउघड मान्यता (आणि प्रतिष्ठाही!) आहे, तिथं मूल म्हणजे 'यशनिर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये वापरायचं संसाधन' समजलं जातं. खरं तर, वेगवेगळ्या परिस्थितीतून आलेल्या, बहुविध प्रज्ञांचा-कौशल्य-क्षमतांचा पट वेगवेगळा असणाऱ्या मुलांमध्ये/ व्यक्तींमध्ये स्पर्धा होणं मुळातच अतार्किक आहे. तरीही यशाचं/ प्रगतीचं इंधन म्हणून स्पर्धेचं समर्थन जवळजवळ सगळीच मोठी माणसं, खुलेआम करताना दिसत आहेत. स्पर्धेनं पेटवून दिल्यानंतर मानवी मन कसं बिथरतं, आणि विवेकाचं भान कसं सुटतं, हे वारंवार होणाऱ्या जातीय-वांशिक दंगली, अस्मितेच्या राजकीय खेळ्या ते देशाच्या सीमेवरच्या आक्रमक हालचाली यांनी आपल्याला दाखवून दिलं आहे. स्पर्धेला शह देणाऱ्या शिक्षणहक्क कायद्याच्या अनेक मुद्यांचा (सर्वसमावेशकता, फी-वाढ नियंत्रण, वंचित गटातल्या मुलांसाठी २५ टक्के आरक्षण, सातत्यपूर्ण सर्वेकष मूल्यमापन इ.) झालेला खेळखंडोबा बघता मुलांसाठीच्या शैक्षणिक वातावरणाची गुणवत्ता तर अत्यंत निराशाजनक आहे, असं जाणवतं.

ह्या अशा भीषण, अंगावर येणाऱ्या अंधाऱ्या वातावरणातसुद्धा पणतीप्रमाणे बाजूचा परिसर उजळून टाकणारी काही माणसं आपापलं काम नेटानं करतच असतात.

अशीच एक गोष्ट मला तुम्हाला सांगायचीय. मराठी भाषा शिकवणाऱ्या एका शिक्षकाची, शिवाजी आंबुलगेकर सरांची. तालुका मुखेड, जिल्हा नोंदेड इथल्या कमळेवाडी नावाच्या तांड्यावर विद्यानिकेतन नावाची आश्रमशाळा आहे. पाचवी ते बारावी पर्यंतच्या या शाळेत लमाण-बंजारा, पारधी, वडार, कैकाडी, मसणजोगी, नंदीवाले, मदारी... अशा चाळीसएक जमातींची जवळजवळ ६४० मुलं आहेत. बहुसंख्य मुलांच्या घरातली शिकणारी ही पहिलीच पिढी आहे. त्यांची मातृभाषाही वेगळी असते. त्यांना मराठी भाषा शाळेत आल्यावरच शिकावी लागते.

मराठी शिकवायचं म्हणजे धड्याखालची प्रश्नोत्तरं पाठ करून घ्यायची, हा सर्वसाधारणपणे

आढळून येणारा रिवाज! जेमतेम मराठी येत असताना मुलांना साहित्य, त्यातलं सौंदर्य, अलंकार, काव्य इथपर्यंत कसं पोचवायचं हा प्रश्न शिवाजी सरांना पडत असे. याबद्दल ना बी. एड. च्या अभ्यासक्रमात काही शिकवलं जातं, ना अनुभवी शिक्षकांकडे काही उपाय असतो ! 'तसंच पुढं जायचं हो, नाहीतरी या पोरांना काय करायचंय कविता आणि सौंदर्य?' असं ऐकल्यावर शिवाजी सरांची तडफड होई.

एकदा 'शेवंतीचं बन' ही लोकगीतांची ध्वनिफीत त्यांनी ऐकली. त्यातलं एक गाणं 'सासरच्या वाटे कुचु कुचु काटे' त्यांच्या मनात घुमत राहिलं. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शाळेत जाताना त्यांना ते गोरमाटी भाषेतून ऐकू येऊ लागलं, त्याच चालीवर. (सरांनी गोरमाटी लोकगीतांचा अभ्यास केला होता. त्यामुळे शाळेत बहुसंख्येनं असलेल्या लमाणी मुलांची गोरमाटी भाषा सरांना येत होती.)

त्यावेळी सरांच्या मनात एका नव्या कल्पनेचं बीज रुजलं. पाचवीच्या पुस्तकातली इंद्रजित भालेरावांची 'बाप' कविता त्यांनी मुलांना गोरमाटीतून गाऊन दाखवली. तेव्हाची मुलांच्या डोळ्यांमधली आनंदाची चमक त्यांना कधीच विसरता येणार नाही!

आपल्या भाषेत कविता आणायची कल्पना मुलांना इतकी भावली, की मुलं कुणीही न सांगता, रात्रीची जागून, धडपडून कवितांचे अनुवाद करू लागली. मोठ्या वर्गातल्या मुलांकडून चाल समजावून घ्यावी, अन त्याच चालीत अनुवाद करावा असं सत्रच चालू झालं. कुणीही समजावून न सांगता कवितेला उराउरी भेटण्याचा हाच अनुभव देण्यासाठी तर सरांची सारी धडपड होती. मग वर्गातही कवितांचे अनुवाद होऊ लागले, फळ्यावर वेगवेगळ्या भाषेतील पर्यायी शब्द लिहिले जाऊ लागले, मुलांना शब्दांशी खेळण्याची संधी मिळाली, शब्दांची गोडी लागली.

या सुंदर अनुभवातूनच पुढे इतरही प्रकल्प चालू झाले - बोलीभाषेतील पर्यायी शब्दांचा कोश, मुलांच्या साहित्यातून तयार झालेलं भित्तिपत्र, सुट्टीच्या काळात घरी गेल्यावर आपापल्या भाषेतील लोककथा, लोकगीतं,

म्हणी जमवून आणणं, वाचन-संस्कृती रुजवण्यासाठी पुस्तक लावणं असे कितीतरी ! दर चातुर्मासात देवळात जसं एखाद्या पोथीचं वाचन होतं, तसंच शाळेमध्ये मुलांना आवडणारं एखादं पुस्तक लावून त्याचं अभिवाचन केलं जातं. श्यामची आई, झोंबी, शेतकऱ्याचा आसूड, ... अगदी मालगुडी डेज पर्यंत कितीतरी पुस्तकं मुलांनी ऐकली आहेत. यातून उत्सुकता वाढून आता मुलांसाठी शाळेत ग्रंथालयही तयार झालेलं आहे. वाचलेल्या पुस्तकांचे लेखक, कवी यांच्याशी मुलांना बोलावंसं वाटतं, त्यांना बघावंसं वाटतं. मग शिवाजी सर फोनवरून त्यांची वेळ घेतात. मोबाईल फोन लाउडस्पीकर सारखा वापरून मुलं त्या लेखकांशी बातचीत करतात. त्यांचा फोटो मिळवून समोर खुर्चीवर ठेवलेला असतो.

भाषेची अशी ओढ लागल्यावर आता त्याचा वापर हरतऱ्हांनी होऊ शकेल. मुलांच्या मातृभाषेतल्या कविता, शिक्षक दरवर्षी नव्या मुलांसाठी वापरू शकतील, त्या त्या भाषेतले शब्दकोश वापरून मुलांना संकल्पना समजावून घ्यायला आधार मिळू शकेल. मोठ्या मुलांनी आपल्या भाषेत आणलेल्या या कविता शाळेतली लहान मुलं जेव्हा ऐकतील, लिहिलेल्या बघतील, तेव्हा प्रमाण मराठीतल्या काहीशा अपरिचित शब्दांच्या भाषेशी जवळीक साधायला त्यांना त्यांची सोपी पाऊलवाट सापडेल.

धडपडणारं, भाषेवर प्रेम करणारं, मुलांवर प्रेम करणारं माणूस आपल्या परिस्थितीत, खडतर दारिद्र्यात हजारो अडचणींना बाजूला सारत काय घडवून आणतं, आणू शकतं त्याचं हे उदाहरण आपल्या सर्वांसाठीच प्रकाशाचा एक कवडसा हाती घेऊन आलं आहे.

२१ फेब्रुवारी हा 'मातृभाषा दिन' म्हणून युनेस्कोनं जाहीर केलेला आहे. त्या निमित्तानं दिवाळी अंकापासून चालू असलेली आणि या अंकात पुढे नेलेली 'मातृभाषेतून शिक्षण' या विषयाची चर्चा, तसेच शिवाजी सरांचे त्यांच्या शाळेत चालू असलेले प्रयत्न यातलं औचित्य नोंदवायलाच हवं.

ONE BILLION RISING उमड़ते सौ करोड़

STRIKE | DANCE | RISE

विरोध करो। नाचो। उठो!

उन्मेषांची अब्जावधी

संयुक्त राष्ट्रांचा अहवाल म्हणतो, जगात दर तीन स्त्रियांपैकी एकीला आयुष्यात एकदा तरी लैंगिक अत्याचाराचा, हिंसेचा अनुभव येतो. (भारताबाबत बोलायचं तर बाई म्हणून आयुष्यात एकदाही कोणत्याही प्रकारचा हिंसेचा अनुभव आला नाही, अशी बाई सापडणंच दुर्मिळ) जन्माला यायचा अधिकार नाकारण्यापासून ते जन्माला आलीच तर तिला स्थूल, सूक्ष्म, प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष अशा अनंत भेदभावांना, हेळसांडीला, अत्याचारांना तोंड द्यावं लागतं, केवळ ती बाई आहे म्हणून.

१४ फेब्रुवारीला जगभरातल्या स्त्रिया आणि पुरुष या विरोधात आवाज उठवणार आहेत. अन्यायाविरुद्ध ताकदीनं उभं ठाकणं म्हणजे एरवी मोर्चा, धरणं, जनसुनवाई, उपोषण असे अनेक मार्ग आपल्याला माहीत होतेच. पण यावेळचं हे आंदोलन अगदी वेगळ्या प्रकारचं आहे. 'वन बिल्यन रायजिंग' असं या कार्यक्रमाचं नाव आहे. 'स्ट्राइक, डान्स, अँड राइझ' हे त्याचं ब्रीद आहे. स्त्रीच्या अस्तित्वालाच केल्या जाणाऱ्या विरोधाला, आपल्या अस्तित्वाचाच उत्सव साजरा करून आपण उडवून लावायचं आहे. स्त्रीनं मर्यादशील असावं, चांगल्या स्त्रिया स्वतःला चव्हाट्यावर मांडत नाहीत, यासारख्या साचेबद्ध कल्पनांना झिडकारून द्यायचं आहे, स्त्रीत्वाला गौण, दुय्यम समजणाऱ्या समाजरचनेला उत्तर म्हणून आपलं स्त्रीत्व अभिमानानं, उन्मेषानं, अगदी उन्मादानंदेखील मिरवायचं आहे. रस्त्यावर येऊन नाचायचं आहे.

स्त्रियांना आता कमअस्सल मानलं जात नाही, असा प्रतिवाद अनेकदा केला जातो, आणि तो सिद्ध करायला बरीच उदाहरणंही दिली जातात. स्त्रिया शिकल्या, शिकत आहेत; पुरुषांच्या बरोबरीनं (खांद्याला खांदा लावून वगैरे) प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती करत आहेत; एवढंच काय अगदी राष्ट्रपतीसुद्धा झालेल्या आहेत. ही

उदाहरणं खरीच आहेत; खोटी मुळीच नाहीत, तरीही स्त्रियांवर बलात्कार होतात, स्त्रीजिवाचा अंकुर जन्मापूर्वीच खुडून टाकला जातो, हेही आजचंच सत्य आहे.

आणि, त्या पलीकडेही प्रत्येक बाईला आपल्याला कुठे आणि कसं कमी लेखलं गेलं आहे, याची एक अंतर्गत जाणीव सातत्यानं होते आहे. काहीना तर अशी जाणीवही होत नाही, कारण परंपरेच्या चौकटीत 'हे कमी लेखलं जाणंच कसं योग्य आहे' असंच तिच्या मनात बालपणापासून ठसवलेलं आहे.

या वातावरणाला, या मानसिकतेला, स्त्रीला कमी लेखण्याच्या भरून-पूरून उरलेल्या वृत्तीला एक जोरदार धक्का द्यायची आता वेळ आलेली आहे. हा धक्का एरवी स्त्रियांबाबत गृहीत धरलेल्या पद्धतीनं रडून द्यायचा नाही, तर उत्सवानं नाचून द्यायचा आहे. हा धक्का व्यवस्थेला द्यायचा आहे, पुरुषी वर्चस्वाच्या कल्पनेला द्यायचा आहे, तसाच आपल्या स्वतःच्या मनालाही तो बसणार आहे, कारण याच समाजव्यवस्थेत आपली मनं घडलेली आहेत. आता यानंतर स्त्रीमनाशरीरावर केली जाणारी हिंसा मुळीच चालू दिली जाणार नाही, सहन केली जाणार नाही, असं त्यातून आपल्याला सांगायचं आहे. बाई म्हणून आपल्याला जिथे

क्रौर्याला सामोरं जावं लागतं, तिथे आपल्याला परंपरेनं शिकवल्यामुळे आपण घाबरटपणे वागत असलो, तर तो घाबरटपणा आपण सोडून द्यायलाच हवा, आणि हे कुणी दुसऱ्यानं आपल्याला सांगून होणार नाही; तर आपण अंतर्यामी त्यासाठी तयार व्हावं लागणार आहे.

या महिन्याच्या चौदा तारखेला जगभरातल्या शेकडो कोट्यवधी स्त्रिया आणि त्या संवेदनांची सह-अनुभूती जाणवणारे पुरुषही एक आवाज घेऊन उभे राहतील, त्यांचं शरीर सूरतालाला वेधून थिरकेल आणि त्या अनुभूत प्रेरणेतून जग बदलेल, अधिक सुंदर, अधिक मानवी आणि अधिक संवेदनशील होईल.

जगातल्या मुली, लेकी, स्त्रिया, बाया, तरण्या, म्हाताऱ्या, अगदी सगळ्या सगळ्याजणी आता म्हणताहेत, "स्त्री हिंसेविरोधी मी आवाज उठवणार आहे, कारण अधिकार, स्वातंत्र्य, आदर याशिवाय माझं जगणं सुरक्षित नाही आणि सुरक्षित वाटणं हा प्रत्येकाचाच अधिकार आहे."

आपण सर्वांनीही या नृत्याचा थरार अनुभवायला हवा, घराबाहेर पडून मस्तीत नाचायला हवं. घरातही नाचता येतंच, पण मर्यादांच्या सीमापार होऊन नाचण्यातून आपल्या आणि समाजाच्या मनाला खराखुरा धक्का देण्यासाठी, आपली सर्वांची एकत्रपणाची जाणीव जागी करण्यासाठी, ते आवश्यक आहे.

परंपरा आपल्याला सातत्याने आत घरात यायला सांगते. तिला उलथून पाडण्यासाठी आपण सात वाजल्यानंतर घराबाहेर येऊन नाचायचं आहे. हे वागणं स्वैराचारी नाही, तर स्वातंत्र्याच्या जाणिवेचीच ही उन्मेषशाली अभिव्यक्ती आहे. अनावश्यक, अत्याचारी परंपरांना थिरकणाऱ्या पायांखाली चिरडतानाच कुठल्याही दबावाला बळी न पडता, हातातलं मिठाच्या रूपातलं स्वातंत्र्य न सोडणाऱ्या बंडखोरीची परंपरा जागवणं आहे.

दलित, मातृभाषा, देशभाषा आणि इंग्रजी : जागतिकीकरणाचे नवें पैच

माया पंडित

प्रस्थापित प्रमाण मराठी
भाषेतून शिक्षण नाकारून
इंग्रजी माध्यमाचा स्वीकार
करण्याची भूमिका काही
राजकीय नेत्यांसह
दलितादि शोषित वर्गाने
उचलून धरली आहे. या
भूमिकेतले तथ्य समजावून
घेत असतानाच ज्या
गृहीतकांवर ती आधारली
आहे, त्यांची चिकित्सा
करणे आवश्यक ठरते.
लेखिकेने
जागतिकीकरणाच्या
संदर्भात या प्रश्नाच्या
सांस्कृतिक, राजकीय
अशा इतर महत्त्वाच्या
बाजू, सत्तासंबंध उलगडून
दाखवले आहेत. एका
भाषा-अभ्यासकाने केलेले
हे विश्लेषण प्रश्नाची जाण
वाढवत नेणारे ठरते.

अलीकडे इंग्रजी भाषेच्या आक्रमणामुळे मराठी भाषेचे, किंवा खरे म्हटले तर साऱ्या प्रादेशिक बोली आणि भाषांचेच, अस्तित्व आणि भवितव्य धोक्यात आलेले आहे असे म्हटले जाते आहे. जागतिक (ग्लोबल) विरुद्ध प्रादेशिक (लोकल) अशा पेचात देशभाषा टिकवून ठेवल्या पाहिजेत, नाहीतर त्या मरणपंथाला लागतील अशी भीती व्यक्त होते आहे. हे केवळ भारताच्या पातळीवर घडते आहे असे नाही तर त्याला एक व्यापक जागतिक संदर्भही लाभला आहे, कारण जगात इंग्रजीचा प्रभाव वेगवेगळ्या कारणांमुळे (त्याला आर्थिक, राजकीय, सामाजिक अशी सारी परिमाणे आहेत) वाढतो आहे, आणि त्यात देशभाषा आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या आणि संख्येने अल्प असणाऱ्या विविध समूहांच्या भाषा हळूहळू नष्ट होणार, याची भीती जगभरातून व्यक्त होते आहे.

मात्र अलीकडच्या काही वर्षांत या गुंतागुंतीच्या भाषिक पेचांना आणखी एका नव्या वादाचे तोंड फुटले आहे. समाजातल्या शोषित पीडित वर्गांनी, विशेषकरून दलितांनी, आपापल्या देशभाषा सोडून देऊन इंग्रजीचा आपली (मातृ)भाषा म्हणून स्वीकार करायला हवा, असा एक तीव्र आग्रही सूर गेल्या काही वर्षांपासून ऐकू येतो आहे. उत्तरेत प्रा. चंद्रभान प्रसाद हे दलित चळवळीतले कार्यकर्ते आणि दक्षिणेत प्रा. मीना कंडासामी या इंग्रजीत लिहिणाऱ्या प्रख्यात तमिळ-दलित कवी, लेखक, विचारवंत आणि कार्यकर्त्या ही भूमिका मांडण्यात आघाडीवर आहेत. या भूमिकेमागची कारणे तपासून पाहिली तर त्यात निश्चितच काही उद्देगजन्य तथ्य आहे असे म्हणायला हवे.

दुय्यमत्वाची मानसिकता नाकारण्यासाठी

चंद्रभान प्रसाद यांनी उत्तरेत इंग्रजी देवीचे मंदिर बांधले असून ते मेकॉले या ब्रिटिश आमदनीतील प्रख्यात अधिकाऱ्याचा ‘दलितांचा भाग्यविधाता’ असा गौरवपूर्ण उल्लेख करतात, इतकेच नव्हे तर दरवर्षी त्याचा वाढदिवसही

निष्ठेने साजरा करतात. इंग्रजी भाषा ही दलितांची देवी आहे कारण या देवतेच्या कृपाप्रसादामुळेच शिक्षण आणि प्रगतीपासून शतकानुशतके वंचित राहिलेल्या लाखो दलितांना ज्ञानसंपादनाची आणि विकासाची समान संधी मिळाली असे त्यांचे म्हणणे आहे. इंग्रजी नसेल तर ‘ज्ञान म्हणजे काडतुसांविना बंदूक, शिक्षण म्हणजे शाई नसलेले पेन आणि डिग्री म्हणजे पाने नसलेले पुस्तक ठरेल,’ असे त्यांना वाटते. मेकॉले या माणसामुळेच भारतात इंग्रजी किती महत्त्वपूर्ण आहे याचे भान भारतीय माणसांना आले; इतकेच नाही तर संस्कृत या भटबामणांच्या भाषेने ज्ञानापासून शतकानुशतके वंचित ठेवलेल्या दलितादि कनिष्ठ जातीयांना प्रथमच शिक्षणाची संधी मिळाली ती एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजीचा पुरस्कार करणाऱ्या मेकॉलेमुळे, असे त्यांचे प्रतिपादन आहे. इंग्रजी भाषेतील केवळ एक पुस्तकांचे कपाट साऱ्या भारतीय उपखंडात आजवर लिहिल्या गेलेल्या पुस्तकांच्यापेक्षा अधिक भारी आहे, असे मेकॉलेने म्हटले ते रास्तच होते. कारण दलितांना शिक्षण आणि नोकऱ्यांची संधी, प्रगतीच्या खुल्या वाटा, आधुनिकतेचे फायदे आणि एकूणच वरच्या सामाजिक स्तरात प्रवेश व प्रगती करण्याची प्रेरणा आणि संधी या साऱ्या गोष्टी मिळाल्या त्या केवळ इंग्रजीमुळे, म्हणून इंग्रजी ही एक ‘great social leveler’ असून दलितांसाठी ती साक्षात देवी ठरली आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे.

एकीकडे चंद्रभान प्रसाद हे दलितांच्या संदर्भात इंग्रजीने केलेल्या ऐतिहासिक कामगिरीबद्दल मांडणी करतात, तर दुसरीकडे मीना कंडासामी भारतीय भाषा आणि दलित यांच्या नात्याबद्दल भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अधिक सैद्धांतिक मांडणी करतात, असे दिसते. त्यांच्या म्हणण्यानुसार भारतीय भाषांची मानसिकता उच्चवर्णीयच आहे, त्यांनी दलितांची अवमानकारक प्रतिरूपेच जनमानसात कायम रुजवलेली आहेत. आपण जगाकडे कसे पहायचे हे आपल्या मातृभाषा आपल्याला शिकवतात, जग समजून घेण्याची दृष्टी देतात/घडवतात, अनुभवांना अर्थ देतात, आपण कोण आहोत

मातृभाषेतून व्यक्तिजीवनाला
एक भक्कम आकार/आधार
तयार होतो आणि तो
व्यक्तीला सामाजिक
जीवनाशीही जोडत असतो. हे
जाळे इतके गुंतागुंतीच्या
धाग्यांनी विणलेले आहे की
त्यातले काहीही तोडायचे वा
जोडायचे ठरवले तरी ही बाब
जरा अवघड आहे.

याचे स्व-भान आपल्याला भाषेतूनच मिळते, म्हणजे भाषाच आपल्याला हे भान देऊन 'घडवतात'. असे जर असेल, तर मग दलित म्हणून आपल्याला या भारतीय भाषांनी कायम दुय्यमपणेच अधोरेखित केले आहे. प्रमाण मराठी असो वा तमिळ, तेलुगु असो वा हिंदी, या प्रमाण प्रादेशिक भाषांनी आपले 'दलित' म्हणून जे प्रतिरूप घडवले आहे ते उच्चवर्णीय दृष्टिकोनातून. ते आपल्याला आणि इतरांना, आपण कायम तुच्छ-तिरस्करणीय आहोत असे वाटायला लावणारे असेच आहे. भाषा आपल्याला हे विसरू देत नाहीत. (उदाहरणादाखल सांगायचे तर मराठीतले तमाम जातीवाचक अपशब्द आठवून पहावेत. त्यात उच्चजातीसंबंधित किती आणि दलित जातीसंबंधी किती आहेत, याचा पडताळा येऊ शकेल!) मीना कंडासामीच्या म्हणण्यानुसार या प्रादेशिक भाषांचे जाणीव व नेणिवेवरचे असले जुलमी वर्चस्व झुगारून दिल्याशिवाय दलितांना तरणोपाय नाही. त्यांच्यासाठी दलित या शब्दाचा अर्थच मुळी समाजरचनेत

'पददलित, चिरडलेला, तुकडे झालेला, चिरफरळलेला' (crushed, broken down, torn apart), असा आहे! भारतातल्या प्रादेशिक भाषा दलितांच्या मनात दुय्यम दर्जा, खालची पायरी हेच तुझे सामाजिक स्थान आहे याची जाणीव ठाम आणि सखोल रुजवत असल्यामुळे जोपर्यंत दलित या भाषा नाकारत नाहीत तोवर त्यांना या दुय्यमत्वाच्या मानसिकतेला नाकारण्याची शक्यतासुद्धा निर्माण करता येणार नाही. त्यांच्या मते दलितांनी इंग्रजी हीच आपली भाषा म्हणून स्वीकारायला हवी; ती केवळ त्यातून नोकऱ्या मिळण्याची संधी मिळेल म्हणून नाही तर त्यामुळे जातीच्या सीमारेषा आणि जातीय सत्ता अधोरेखित करणाऱ्या सर्व चिन्ह-चिन्हित संबंधांना नाकारून पुसून टाकता येईल. जातीअंतःकरायचा असेल तर तो जातीय दृष्टिकोन आपल्या मानसिकतेत व व्यवहारात रुजविणाऱ्या भाषांचा त्याग करूनच, ज्या भाषेत तो अजिबात नाही अशा इंग्रजीचा स्वीकार करूनच करता येईल. जातिविहीन, आधुनिक, विकसित समाजरचनेकडे जाण्याचा केवळ तोच राजमार्ग आहे.

या युक्तिवादांना आणखी एक पार्श्वभूमी आहे, शाळा, कॉलेजेस, विद्यापीठे या शैक्षणिक संस्थांमध्ये अनेक दलित विद्यार्थ्यांना 'तुम्हाला इंग्रजी येत नाही म्हणून तुम्हाला मेरीट नाही', या आरोपांना तोंड द्यावे लागते, अवमान सोसावा लागतो. त्यातून येणाऱ्या वैफल्यपोटी आत्महत्या करण्याच्या टोकाच्या भूमिकेपर्यंतही काही विद्यार्थी गेलेले दिसतात. एकूण प्रस्थापित समाजव्यवस्थेत दलितांना ज्या अवमान-उपेक्षेला सामोरे जावे लागते त्याचा प्रतिवाद व प्रतिकार करण्यासाठी या विविध युक्तिवादांची मांडणी झालेली दिसते. या संदर्भात काही मुद्दे विचारात घ्यायला हवेत.

पहिल्यांदाच मला हे स्पष्ट केले पाहिजे की मुद्दा इंग्रजीचा केवळ ज्ञानभाषा म्हणून स्वीकार करण्याचा नाही. (किंबहुना जितक्या ज्ञानभाषा आहेत त्यातल्या जितक्या शिकता येतील तेवढ्या शिकाव्यात!) आजच्या जगात इंग्रजी न शिकण्याचा अड्डास उपयोगी नाहीच. मुद्दा आहे तो अमुक एक भाषा माझी नाही म्हणून

झुगारून दिली आणि अमुक एक भाषा माझी भाषा, खरे तर मातृभाषा म्हणून स्वीकारली असे शक्य आहे काय? मुळात मातृभाषा अशी काही चीज असते की नसते? तिचे व्यक्ती आणि समाजजीवनात काही कार्य असते काय? दलित म्हणजे नेमके कोण? बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर पूर्वाश्रमीच्या दलितांना आताही दलित म्हणावे काय? दलित या शब्दाचा अर्थ बाबूराव बागूल म्हणतात तसा 'आमूलाग्र सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्याचे बिनीचे शिलेदार' असा घ्यायचा की मीना कंडासामी म्हणतात तसा 'पददलित' असा घ्यायचा? आणि या सगळ्यांना वेढून राहिलेल्या आजच्या जागतिकीकरणाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भचौकटीत भाषेच्या प्रश्नाचा विचार कसा करायचा? हे प्रश्न खूप व्यापक आहेत पण ते आज ऐरणीवर घेणेही गरजेचे आहे. कारण एकविसाव्या शतकासमोर त्या प्रश्नांना उत्तरे शोधण्याचे आव्हान उभे आहे.

प्रथम भाषिक पातळीवर या प्रश्नांकडे पाहूया. आपली मातृभाषा आपल्याला आपली ओळख देते असे म्हटले जाते. ती ओळख विसरायला हवी या आग्रहात नेमके काय काय विसरायचे? नि कसे? स्व-भाव? कौटुंबिक संबंधांचे जाळे? जातीचे संस्कार? अवहेलना? सणवार? जातीअंताच्या लढ्याच्या इतिहासातून मिळालेले स्व-भान? आणि संघर्षाची गौरवशाली परंपरा? मातृभाषेतून व्यक्तिजीवनाला एक भक्कम आकार/आधार तयार होतो आणि तो व्यक्तीला सामाजिक जीवनाशीही जोडत असतो. हे जाळे इतके गुंतागुंतीच्या धाग्यांनी विणलेले आहे की त्यातले काहीही तोडायचे वा जोडायचे ठरवले तरी ही बाब जरा अवघड आहे. त्यातला 'अवघड' भाग गौण मानला तरी असा 'सांस्कृतिक स्मृतिभ्रंश' गौण मानणे अवघड आहे. याची चर्चा खरे तर केवळ दलित चळवळीच्याच नव्हे तर अन्य शोषितांच्या चळवळीच्या इतिहासासंदर्भातही व्हायला हवी. कारण काळ्या इतिहासाला स्मृतीतून पुसून टाकणे एक वेळ जमले तरी त्याला भाषिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक

अक्षांवरून पुसून टाकणे ना सोपे आहे ना रास्त! शिवाय त्याहीपेक्षा महत्त्वाची बाब म्हणजे त्या काळ्या इतिहासाला बदलून टाकणाऱ्या सामान्य माणसांच्या लढ्यांचे काय करायचे? त्या लढ्याला प्रेरणा देणाऱ्या आणि आपले आयुष्य वेचलेल्या अनेकविध स्फुल्लिंगांचे काय करायचे? विविध लहानमोठ्या फुले, आंबेडकरांचे काय करायचे?

भाषा बदलली की सत्तासंबंध बदलतील ?

म्हणूनच हा वरकरणी भाषिक वाटणारा प्रश्न खरे तर सांस्कृतिक-राजकीय सत्तासंबंधांबद्दलचा आहे. विविध समूहांनी बनलेल्या वैविध्यपूर्ण बहुमेळी संस्कृतींचे अस्तित्व आणि सामाजिक स्थित्यंतरांबद्दलच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनाबद्दलचा आहे. सामाजिक पातळीवर मातृभाषा या असमान दृष्टिकोन जाणिवेत-नेणिवेत रुजवतात हेही खरेच आहे. आणि ही असमानता केवळ दलितांबद्दलचीच आहे असे नाही. मुस्लिम आणि अन्य अल्पसंख्याक, आदिवासी, आणि खासकरून स्त्रियांच्याबद्दल तर आपल्या देशभाषांमध्ये जे अपशब्द, खरे तर शिव्या, अगदी साध्या साध्या बोलण्यातूनही सर्रास वापरल्या जातात त्यांचा नुसता निर्देशही हे स्पष्ट करील. (जिज्ञासूंनी हे त्यांच्या अनुभवातून तपासून पहावे!) ज्या इंग्रजीचा स्वीकार करण्याचा आग्रह, ती समतावादी आहे या कारणासाठी केला जातो, ती भाषादेखील याला अपवाद नाही. तीत दलितांबद्दल नसली तरी (कारण त्या समाजात जातिव्यवस्था नाही), स्त्रियांच्याबद्दल आणि कृष्णवर्णीय, चिकनो, मुस्लिम इत्यादी माणसांबद्दल जी मानसिकता आणि मूल्ये दिसतात ती काही समतानिर्दर्शक आहेत असे कोणताही शहाणा माणूस मानणार नाही. तिथेही सत्तेच्या अनेक उतरंडी आहेतच; पितृसत्ताकता, वंशवाद, धर्मांधता, उत्तर-दक्षिण असमान संबंध इत्यादी, आणि ते त्या भाषेतून प्रगट होतात. इंग्रजीचा स्वीकार करताना आपण ह्या सत्तासंबंधांचे काय करणार? ते स्वीकारणार काय? समजा, समाज व जातिव्यवस्था न बदलता इंग्रजी ही मातृभाषा म्हणून स्वीकारली तर उद्या त्या भाषेत जातिव्यवस्थेशी संबंधित

मूल्ये तयार होणार नाहीत याची खात्री देता येईल? भाषा काही आकाशातून पडत नाही, ती देवदत्त नसते. ती माणसांच्या सामाजिक संबंधांमधून तयार होते. आणि म्हणूनच ती अपरिवर्तनीय नसते. समाजातल्या घटितांमधून, त्यांच्यातल्या सत्तासंबंधातून भाषा घडते आणि तशी मानसिकता मग ती घडवीत जाते. जातिभेद, लिंगभेद, धर्मभेद, प्रांतभेद आणि इतर अनेकानेक स्थूल-सूक्ष्म भेद ती मानसिकतेत रुजवते, ही भाषा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होताना हे भेद घेऊन जाते, पण माणसे आणि त्यांचे सत्तासंबंध बदलले तर भाषाही बदलतेच. भाषा ही कधीही न बदलता येणारी, अपरिवर्तनीय गोष्ट आहे असे मूलत्वानुवर्ती प्रमेय मांडणारी सिद्धांतने आहेत (जसे फ्रेंच स्त्रीवादी). पण भाषाबदलाच्या शक्यतांचा इतिहासात अनेक वेळा पडताळा आला आहे, हेही ध्यानात घेतले पाहिजे. खुद्द मराठीतच तेराव्या शतकातल्या संतकवींपासून ते आजतागायतच्या कष्टकरी-आदिवासी-दलित-मुस्लिम-स्त्री-लेखकांनी, प्रस्थापित सत्तावंतांच्या भाषेला भाषांतर्गत अन्य पर्याय देणारे विविध दणकट प्रयोग केलेले आहेत. किंबहुना प्रस्थापित प्रमाण भाषेने कितीही दडपायचा प्रयत्न केला तरी आधुनिक मराठी साहित्यात प्रमाणेतर बोलींनी अनुभव व आविष्कारांचे किती समर्थ प्रवाह आणलेले आहेत हे पाहिले तर भाषाबदलाच्या अनेक शक्यता प्रत्यक्षात आलेल्या दिसतात. ही भाषाबदलाची सशक्त उदाहरणे आपल्यासमोर आहेत. निव्वळ भाषा बदलली म्हणून असमान सत्तासंबंध बदलतील अशी शक्यता असत नाही. त्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, त्यातूनच बदल घडत असतात. तशा मूलगामी संघर्षातून आपल्याला ऐतिहासिक, नवी, दमदार ओळख मिळत असते. भाषा बदलते / बदलता येते ती त्या संघर्षांमधून.

म्हणून तशा मूलगामी संघर्षांना, दलित, शोषित, पीडितांशी संबंधित ओळखींना व बदलांना तारक मारक परिस्थिती आज, खासकरून जागतिकीकरणाच्या संदर्भात, कोणती आहे हे तपासून पहायला हवे. अलीकडे

अनेक 'आधुनिकोत्तर' भाषातज्ज्ञ मंडळींनी मातृभाषा हे एक मिथक आहे असे मानायला सुरवात केली आहे, हे या संदर्भात लक्षात घेतले पाहिजे. कारण ग्लोबल सिटिझनशिपसाठी मातृभाषा हे भांडवल मानायचे कारणच नाही. मुद्दा असा की इंग्रजी ही आपली मातृभाषा म्हणून स्वीकारण्याचा आग्रह धरताना इंग्रजीच्या जागतिक प्रभावाकडे व भाषिक राजकारणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण ह्या प्रश्नात सांस्कृतिक 'ग्लोबल' एकजिनसीकरण आणि 'लोकल' पातळीवरील सांस्कृतिक वैविध्यांची जोपासना या दोन प्रक्रियांमधला संघर्ष अनुस्यूत आहे.

अस्तित्वावर घाला

आज बाजारपेठेने अंकित केलेल्या जगावर इंग्रजीचे निर्विवाद वर्चस्व जगभर आहे. जगाला आपल्या एकछत्री अमलाखाली आणण्याची भांडवलशाही आकांक्षा या एकजिनसीकरणाच्या प्रक्रियेचा पाया आहे असे म्हणता येते. बाकी उद्योगधंद्यांकडे न वळता भाषांच्या संदर्भात जगात काय आढळते ते पाहू. प्रा. टोव स्कुटनॅब-कांगास या विख्यात भाषातज्ज्ञ बाईंच्या म्हणण्यानुसार आज जगात एकूण सुमारे ७००० भाषा वापरल्या जात आहेत, त्यात अविकसित प्रदेशांच्या कानाकोपऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासी आदि दुर्बल समूहांच्या भाषांची संख्या सुमारे ४५०० आहे. (यात भाषा बोलणारे लोक संख्येने दहा लाखांवर असतील तर ती भाषा स्वतंत्र गणली आहे.) आणि इ.स. २१०० पर्यंत त्यातील फक्त ३०० ते ६०० भाषा टिकतील, व बाकीच्या मृत्युमुखी पडतील, असा त्यांचा अंदाज आहे. याचा एक अर्थ असा की या भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे अस्तित्वच जगाच्या नकाशावरून पुसले जाईल. साधारण असेच अंदाज मिंगोलॉसारख्या इतरही भाषातज्ज्ञांनी वर्तवले आहेत. (आपल्या देशाच्या संदर्भातले एक उदाहरण द्यायचे तर अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील भाषा आताच मृत्युपंथाला लागलेल्या दिसतात. त्या या शतकाच्या अंतापर्यंत अस्तंगतच होतील अशी भीती व्यक्त

(पान १० वर)

डोंगरी शेत- नारायण सुर्वे

दखनी मुसलमानी अनुवाद -
मुबारक भांडे, इ. सातवी

डोंगर खेत मेश मे में कुरू कैली ।
आथा बरस मेहनत कुरेक में मरु कैली ॥

लकड्यांके ओरे बई मे बेळे चढूँ कितना ।
बवडी का पानी बई मे पानी कडूँ कितना ।
घरमें बल्ला मेरा मे बल्ला रोता कितना ।
बल्लेका रोना खुनेके दुश आणजा कितना ॥

आथा आथा बरस खेत नांगरके ।
खडी फुसल वने खेने में फुलके ।
पर एक मुर्दा आवकार मोटा ।
खिनके भेता बई सोने का गोटा ।
ऐसा भुका रखे लमभरना कितना ॥

माती- मधुकर केचे

वडारी अनुवाद-
ज्ञानेश्वर वाघ,
इ. नववी

माटी माटी माटी
वास माटीमाईन
उरला ब्यापून अतराळ
वर उडे वास
वर उडे जरी
पंतगानी दोरी माटीपा
कणूज जरी
वास वर वर
माटीना याद पडू देऊ नका !

नंदीबैल- डॉ. सुरेश सावंत

नंदीबैल आयोनिरे हांमक्या नंदीबैल आयोनिरे
हसाईन थेकाईन बाल गोपाकान ॥ ६ ॥
नाम कुलावी मखमाळीनी आंगपर झुल ।
अंगअलंग रूप देखिन जिवन पड झेल ॥ ७ ॥

गुल्लुबुल्ला तालपर गाम एकू हुव्यु
नंदीबैल आयोनिरे हांमक्या नंदीबैल आयोनिरे ॥ १ ॥

वैगीविरंग लागळा काल उमा रेखीव सिंगोडो
चमकन चमक भोळापर चमकदार आरखो ;
प्रसन्न किनो आखो किमहीलनाव बिधीन
नंदीबैल आयोनिरे हांमक्या नंदीबैल आयोनिरे ॥ ११ ॥

किती तरी दिवसात- बाळ सीताराम मर्देकर

फत्रा तरी वाडेम
कोणी चांदळी दिवे
फत्रा तरी वाडेम
कोणी खाळीयाम पोखे

भीकळी चांदळीर भीळ
हन्व भारी उ जुली
आणि वाहते पाळीर
सिटी छ भीकळीर

फट्टाई तरी चांदळीम
जाऊ म ला-मिकतो
तांटे कळरे आळीयाम
पाळीम रुचू म सतत

आज मने भाई-शाक
भीकळी चांदळीर थोडसेक
आणि खाळीयारो प्रवाह
डिलेप काटा काढ

झि केन भावात
दिव पाववा पारिणे
आजी तोतरे जळीरे
भाषेपर चार मुडेप म्हवा

गोरमाटी अनुवाद-
वैशाली जाधव,
इ. आठवी

बाप- इंद्रजित भालेराव

खेले भाई मार ओप
ओन बोराटीर झाप
वत शकच कसच
मार दोनछरी बाप

वच डिलेपर चिंस्वा
आवच खोडी वाटी
कडी साटार पाचर
जगिन मळच साखर
काटा पोरच हांगेन
ऊं आई छिदो पाप

मारो बाप दोनछरी
सो जगिन पोसच
ओरे अपावप लक मेको
शेत दाड काम चंदो

कस से ओर हलेम
दुसरेर हलेम माप

बाप फोडच लकडी
थाडी सळगपच चुव्हा
ओहे बारर धामेर
आई चपू कू तीन
हाम फळेरच आमचा
जग कसच हापहाप

पायल चव्हाण,
इ. पाचवी

स्वाती चव्हाण,
इ. पाचवी

पारधी अनुवाद -
पूजा भोसले, इ. पाचवी

अखंड-महात्मा फुले

खेरेमता ल्हेद धर्म आदी दुडलाके ।
मंदीकु वरांगे । मत्तबेद ॥१॥
खेरेम इडशी फोने अड-चनला फडे ।
बुदधीकु वरांगे । इन्मामआंता ॥२॥

खेरेम आदे धर्मांम शयला कामम ।
मनशी आराम । आणी जागाला ॥३॥
मनशीध धर्म खेरेम इहे निती ।
बाकीद कुनिती । ज्योती आन्टा ॥४॥

वडारी अनुवाद-
विशाल शेलहाळे,
इ.आठवी

प्रार्थना- अनुपमा उजगरे

निंद येला आकाशा
ना बेडाल
द्वितीय म्याल तकोलाग गेला
ना बेडाल
पारगोली ग पंखादाग लळ बरेयना
मनी माझाक इकू कईम
मत

कालम्पात घट्ट निंदरलाग
कुडलाग लळूर शक्ती कुडू
बस इश्टे नंग दान कुडू

कानडी अनुवाद-
ज्ञानेश्वर विभूते,
इ. नववी

सरण- प्रजा पवार

दोरेलं न्याय छ
न मलकशारी काई
चार विंतेर की कुच
मज नागाच छई

दसकुळे साईरी
गंडोरो मारो सोसळो
कतरा चावू म ये यही
कावडि साईर इ वाट

आवंगो आम्हाक धारून
खिच्यापर गान्ध
अंधारेम धळंगो
जाटोरो सपनो

कुळ दिनो ई त्रास
त्रास हेरोच ठोकेमाई
मार जगेश सरण
पटापट लागावो

गोरमाटी अनुवाद-
दर्शना राठोड,
इ. नववी

अनुवादाची आनंदशाळा

संतबोली - संत तुकाराम

नही अच्छा जीवन । क्या करेगा साबुन ॥१॥
वैसे दिल अच्छा ~~नही~~ नही । वही सीख कुछ करे नही ॥२॥
पेड न फूडे फूल फल । क्या करे बसंतकाल ॥३॥
बेजान दुवा झीर । क्या करे बेपार ॥४॥
तुका करे जलबिन । फसल नही ये जान ॥५॥

दखनी मुसलमानी अनुवाद-
अझरोद्दिन मोमीन,
इ. नववी

संतवाणी-संत जनाबाई

पक्षी गिला सगळे बाजूने । बाकासातू आनन गारा ॥१॥
घोर हिंड आकाशाम । आप घाल पिल्लाखन ॥२॥
अई गुंतली कामाम । मन वेचे बाकाखन ॥३॥
वावर हिंड झाडावर । पिलं बांघती पेटानं ॥४॥
जोशी आम्हात विठ्ठलाई । जनी वेळीके देखा ॥५॥

बेलदारी अनुवाद-
शंकर चव्हाण,
इ.-आठवी

होते आहे, कारण त्या भाषा बोलणारे लोक मृत्युपंथाला लागले आहेत.) यापैकी अनेक भाषांना स्वतःची लिपी नाही. या लोकांच्या भाषांच्या आणि खुद्द त्यांच्या स्वतःच्या अस्तित्वाचा निकराचा प्रश्न आता ऐरणीवर आहे. कारण ते वेगवेगळ्या पद्धतींनी शोषित - वंचित झालेले व लुबाडण्यात आलेले लोक आहेत; खाणी, तेल आणि नफा मिळवून देणाऱ्या खनिजादि व्यवसायांमुळे त्यांचे प्रचंड शोषण विकसित देशांकडून होते; त्यांची जमीन बळकावण्यात आलेली आहे. न्यूझीलंडमधील मानू मेतेकिनगी नावाच्या एका आदिवासी कवीने भाषा, संस्कृती आणि जमीन यातला जैविक संबंध व्यक्त करताना म्हटले आहे:

"As long as we have the language,
we have the culture.
As long as we have the culture,
we can hold on to the land."

भाषा सोडणे याचा अर्थ संस्कृती सोडणे आणि ज्या मातीत आपले जगणे अर्थपूर्ण बनते

त्या मातीतली मुळे सोडणे आणि विस्थापित होणे. जमीन व्यापारी/भांडवलदारांच्या ताब्यात जाणे, कामधंदा जाणे, परंपरागत व्यवसाय मोडीत निघणे, भ्रंग-विस्थापित होणे. कामाच्या शोधात आज असे बरेच लोक आपल्या भूप्रदेशांपासून फारकत होऊन जगभर वणवण भटकत आहेत. अमेरिकेसारख्या विकसित देशात त्यांना (इंग्रजीतून) शिक्षण घेण्याची थोडीफार सोय केली जाते, त्यातून त्यांच्या समोर कायमपणे विखंडित अर्थहीन आयुष्य जगणे वाट्याला येते. तर ज्यांना वय/गरिबी/आजारपण/आदि कारणांमुळे स्थलांतरही करता येत नाही आणि स्वतःच्या ठिकाणी राहिले तर जगण्याची काहीच शाश्वती नाही अशा जगभरातील अविकसित भाषांच्या वापरकर्त्यांसमोर त्यांच्या स्वतःच्या, त्यांच्या भाषांच्या आणि परिणामी त्यांच्या सांस्कृतिक अस्तित्वाचाच विक्राळ प्रश्न उभा राहिला आहे.

इंग्रजीची बाजारपेठ - कोणाच्या भल्यासाठी?

इंग्रजी भाषेचा ज्ञानभाषा म्हणून वापर करण्यात हरकत नाही असे जरी म्हटले तरी त्याचा अर्थ आपण आपल्या देशभाषा आणि त्यातल्या ज्ञाननिर्मितीच्या संधी सोडून द्याव्यात असा होत नाही, होऊ नये. महात्मा फुलेंचे शब्द वापरायचे तर हा निव्वळ अविद्येचा भाग होईल. इंग्रजी भाषेचा ज्ञानभाषा म्हणून वापर करण्याचे धोरण दक्षिण आफ्रिकेतील केपटाऊन येथे त्या सरकारने आचरणात आणले. त्याचा भाग म्हणून सर्व शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी करण्यात आले. नेव्हिल अलेक्झांडर या विख्यात भाषासंशोधकाने तेथील विद्यापीठात केलेल्या संशोधनात असे आढळून आले की वसाहतकाळानंतरच्या स्वतंत्र आफ्रिकेत आर्थिक विकासाच्या अभावाचे एक महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे तेथील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेतून शिक्षण मिळत नाही, त्यामुळे त्यांच्या डोक्यात अमूर्त संकल्पना आणि त्यांचे जाळे बसत नाही. एकतर आपली मातृभाषा कमी दर्जाची ठरली की आपणही कमी दर्जाचे ठरतो. ही भाषा वापरणे म्हणजे काहीतरी कमअस्सल होणे असा मानसिक

खच्चीकरण करणारा गंड तयार होतो. त्या गंडातून एका परक्या भाषेला आपले मानणे आणि ज्ञान परक्या भाषेतून आत्मसात करणे ही सोपी बाब नाही. संकल्पनांचा पाया मातृभाषेतून पक्का तयार झाल्यावर दुसरी भाषा ज्ञानभाषा म्हणून स्वीकारणे वेगळे! आपण आज भारतभर इंग्रजी ही पहिलीपासून शिकवण्याला सुरुवात केलेली आहे व शिक्षणाचे माध्यम म्हणून देशभाषांचे झपाट्याने उच्चाटन करतो आहोत. त्याचाच पुढचा भाग म्हणून आता इंग्रजीचा स्वीकार मातृभाषा म्हणून होणार असेल तर ती अधिक चिंतेची बाब ठरते. कारण त्यातून देशभाषा आणि बोलीभाषांकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करत, त्या भाषांचे ज्ञानक्षेत्रातून पद्धतशीर उच्चाटन केले जाते आहे. मी स्वतः कोल्हापूर परिसरातील काही प्राथमिक शाळांमधील इंग्रजीच्या अध्यापनाचा अभ्यास केला तेव्हा परिस्थिती बिकट असल्याचे ध्यानी आले. विद्यार्थ्यांना शाळेत शिकण्यासाठी 'इनपुट रिच' अवकाश उपलब्ध करून द्या असे सरकारी धोरण आहे. पण असे नुसते म्हटल्याने तसे होत नाही. इंग्रजीच काय मराठीही नीट न येणारे शिक्षक, अन्य पुस्तकांची कमतरता, शिकवण्याच्या सदोष पद्धती... कारणे अनेक आहेत व त्यांचा ऊहापोह करण्याची ही जागा नाही. तरीही लाखो विद्यार्थ्यांना जागतिकीकरणात फिट बसवण्यासाठी, आपण जर त्यांना इंग्रजी ही त्यांची ज्ञानभाषाच नव्हे तर मातृभाषा आहे असे अगदी संकल्पनात्मक पातळीवरही मानायला लावणार असू तर देशभाषा - बोलीभाषा, त्यातील ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रिया आणि त्या बोलणाऱ्या लोकांचे भवितव्य आणखीच कठीण दिसते.

एकजिनसीकरणाकडे वाटचाल

या भाषिक व्यवहारात अनुस्यूत असलेले एक तत्त्व असे दिसते की जागतिकीकरण ही दलितादि वंचितांसाठी एक स्वागतार्ह घटना आहे. हे खरे नाही! आनंद तेलतुंबडे यांच्या विवेचनाचा हवाला देत सांगायचे तर पहिली गोष्ट अशी की अगदी मूठभर दलित-वंचितांच्याच बाबतीत ते शक्य आहे. उरलेले परात्मभावाने पछाडतील व एकाकी पडतील,

एकतर आपली मातृभाषा
कमी दर्जाची ठरली की
आपणही कमी दर्जाचे ठरतो.
ही भाषा वापरणे म्हणजे
काहीतरी कमअस्सल होणे
असा मानसिक खच्चीकरण
करणारा गंड तयार होतो. त्या
गंडातून एका परक्या भाषेला
आपले मानणे आणि ज्ञान
परक्या भाषेतून आत्मसात
करणे ही सोपी बाब नाही.
संकल्पनांचा पाया मातृभाषेतून
पक्का तयार झाल्यावर दुसरी
भाषा ज्ञानभाषा म्हणून
स्वीकारणे वेगळे!

गुन्हेगारीकडे वळतील आणि प्रगतीऐवजी त्यांची पावले अधोगतीकडे च वळतील. जागतिकीकरणाने शिक्षणाचा वर्गीय पाया अधिकच बळकट केलेला आहे. (उदाहरणार्थ, कॅपिटेशन फी, पैसेवाल्यांना उच्च शिक्षणाच्या अधिकाधिक व सहजी मिळणाऱ्या सुवर्णसंधी). त्यांच्यासाठी शिक्षण ही क्रयवस्तू आहे व माणसे ही मानवी भांडवल आहेत. त्यामुळे मुक्त बाजारपेठ स्वातंत्र्यलक्ष्यी चळवळींना जागा देत नाही तर नकार देते. नवउदारमतवादाची मूलतत्त्वे, सर्व्हायवल ऑफ दि फिटेस्ट या डार्विनच्या सूत्राला शिरोधार्य मानणारे स्पर्धेचे तत्त्वज्ञान आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेत खरे तर, तेलतुंबडे म्हणतात त्याप्रमाणे, लोकशाही बसतच नाही. ही तत्त्वे लोकशाहीविरोधीच आहेत. दलितांना आणि शोषितांना ज्या आधुनिकतेची गरज आहे ती बाजारपेठेवर आधारित व्यवस्थेत येणेच कठीण आहे. कारण भारतात बाजारपेठेमागच्या साम्राज्यवादाने हातमिळवणी केली आहे ती जुन्यापुराण्या सरंजामी सत्तावंतांशी. उदाहरणार्थ, जातीनिहाय व्यवसायांना न नाकारता त्याने नव्या भांडवली व्यवस्थेत त्यांना बेमालूम सामावून घेतले आहे. हेच जगभर वेगवेगळ्या संदर्भात घडताना दिसते. म्हणून जागतिकीकरणाची साऱ्या जगाचे एकजिनसीकरण करण्याची वृत्ती एकीकडे आपला एकछत्री अंमल साऱ्या जगावर बसवते, आणि दुसरीकडे साऱ्या भाषिक-सांस्कृतिक वैविध्याला एकजिनसीपणाच्या नावाखाली सपाट करत जाते. भांडवलशाहीची तिसऱ्या जगातली आजवरची वाटचाल पाहिली तर तिने कायम स्थानिक पातळीवरच्या सत्तावंतांशी साटेलोटे बांधले आहे, असेच दिसते. साधी गोष्ट अशी की नफा मिळवणे ही प्रवृत्ती जागतिकीकरणाच्या केंद्रस्थानी असते. तुमचे कल्याण होते आहे की नाही, तुम्हाला सामाजिक न्याय मिळतो आहे की नाही, तुमच्या समाजातील विषमता नष्ट होते आहे की नाही, तुम्हाला घर, पाणी, स्वच्छ हवा आणि आरोग्यसेवा मिळतात की नाही, तुमच्या मातृभाषा जगताहेत की मरताहेत, तुमच्या भाषेतील, संस्कृतीतील ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रिया जोम धरताहेत की मंदावताहेत याचे

(उदाहरणार्थ) वॉलमार्टला किंवा कोकाकोलाला काही देणेघेणे नाही.. जोपर्यंत त्यांचा नफा त्यांना मिळतो आहे तोपर्यंत विषमतेची त्यांचा संबंध नाही. सारे ज्ञान जे काही आहे, ते फक्त इंग्रजीत असा समज तरी तयार का करण्यात येतो आहे? प्रिन्स चार्ल्स यांनी म्हटल्याप्रमाणे इंग्रजी ही त्यांच्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण क्रयवस्तू आहे, ज्यातून ते प्रतिवर्षी कोट्यवधी पौंडांचा नफा कमावतात. इंग्रजी हा त्यांच्या बाजारपेठेवर असलेल्या पकडीचा एक चित्ताकर्षक भाषिक आविष्कार आहे. त्यांच्या मालाला (म्हणजे पुस्तके, संशोधन, नियतकालिके, जर्नल्स, मीडिया कंपन्या आदि ज्ञाननिर्मिती करणाऱ्या अनेक बाबींचा इथे उल्लेख करता येईल) आज भाव चांगला मिळतो तो इंग्रजीमुळेच. तिचे माहात्म्य वाढवले जाते ते उगाच नाही. तुमचे कमरेचे जे आहे ते सोडून द्या आणि इंग्रजीचे वस्त्र डोक्याला गुंडाळा! यातला तेल गेले तूप गेले भाव आपण ओळखायला हवा. याचा अर्थ आपण इंग्रजी शिकू नये असा नाही, तर आपल्या भाषांमध्ये जे आहे ते अज्ञान म्हणून टाकून देणे अहितकारक आहे हा आहे.

यात आणखीही एक नवा मुद्दा आहे. इंग्रजीचे बाजारपेठेवरचे आणि ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियांवरचे वर्चस्व सध्या जरी वादातीत आहे असे मानले आणि त्यासाठी देशभाषा सोडून देऊनही भाषा आपली मानली, अगदी मातृभाषा मानली, तर आपला फायदा होईल हे वादासाठी मान्य करूया. पण सगळ्यांना इंग्रजी येते आहे म्हणून सगळ्यांना चांगल्या नोकऱ्या मिळतील? मग खुद्द इंग्लंड, अमेरिकेत बेकारांच्या फौजा तयार होताहेत त्या का? शिवाय जगभरातली बाजारपेठ काबीज करायला यापुढे केवळ इंग्रजी येऊन चालणार नाही, तर ज्यांना तो माल विकायचा त्यांची भाषा विक्रेत्याला येणे गरजेचे आहे, हे भान आता जागतिकीकरणाच्या शिरोभागी असलेल्या कंपन्यांना येते आहे, हे आपण विसरता कामा नये. (अगदी हॉलिवुडमधल्या चित्रपटांचे उदाहरण घेऊ! त्यांचे प्रदर्शन भारतात करताना त्याला तमिळ, हिंदी, तेलुगु सबटायटल्स देऊन त्याच्या प्रती का काढल्या जातात? ग्राहक व पैसे मिळवण्यासाठी

नाही तर मग कशासाठी?) देशभाषांचे महत्त्व पुढल्या काही दशकात भांडवलाची गरज म्हणून वाढणार आहे असे दिसते आहे. असाच निष्कर्ष ब्रिटिश काउन्सिलने केलेल्या एका महत्त्वपूर्ण सर्वेक्षणानेही काढला आहे, हे ध्यानी घेतले म्हणजे देशभाषा न येणाऱ्यांची वर्णी नोकऱ्यांमध्ये लागणे अधिकाधिक दुरापास्त ठरेल असे दिसते. किमान एवढ्या कारणासाठी तरी आपण मातृभाषांचे महत्त्व ध्यानी घ्यायला हवे.

म्हणून 'साऱ्या वंचितांनी आता मातृभाषा सोडून त्याऐवजी इंग्रजीचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे' हे प्रमेय अयोग्य व अहितकारक दिसते. मातृभाषा ही काही आधुनिकोत्तर मंडळी मानतात तशी मिशनऱ्यांनी वासाहतिक काळात तयार केलेली मिथककथा नाही. आई जशी बदलता येत नाही तशीच भाषाही. तेव्हा इंग्रजी ही वंचितांनी आपली मातृभाषा म्हणून स्वीकारावी हे प्रमेय सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, सांस्कृतिक-राजकीय, आणि अगदी भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून देखील स्वीकारार्ह नाही. त्यामागचे हे सारे जागतिकीकरणाने सांस्कृतिक राजकारण समजून घेतले पाहिजे.

‘सृजन’ दिवाळी अंक २०१२, मधून साभार.

लेखिका ‘इंग्लिश अँड फॉरिन लँग्वेज युनिवर्सिटी, हैदराबाद’ येथे दूरशिक्षण विभागाच्या प्रमुख आहेत. त्यांना अध्यापन, शिक्षक-प्रशिक्षण आणि त्यासाठी साहित्य विकसन व निर्मितीचा प्रदीर्घ अनुभव आहे. इंग्रजी विषय शिकवणाऱ्या माध्यमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाच्या केंद्रीय योजनेची राष्ट्रीय समन्वयक म्हणून त्यांनी काम केले आहे. mayapandit@gmail.com

जानेवारी २०१३ च्या पालकनीतीच्या अंकामध्ये प्रसिध्द केलेल्या किशोर दरक यांच्या प्रतिसादामध्ये (पान ११) १. स्तंभ पहिला, परिच्छेद दुसरा, शेवटचे वाक्य : ‘चुका’ हा शब्द अनवधानाने अवतरणात दिला गेला. २. पुढील वाक्ये वगळायला हवी होती : ‘मराठीचं येऊ घातलेलं मरण इथं नमूद करायला हवं.’ चुकांबद्दल आम्ही दिलगीर आहोत.

संपादक

प्रतिसाद

पालकनीतीच्या स्वधर्माला अनुसरून प्रकाशित करण्यात आलेला हा दीपावली विशेषांक, अन्य दीपावली अंकापेक्षा भिन्न स्वरूपाचा असला तरी त्यातील मान्यवर शिक्षक लेखकांमुळे तो वाचनीय... मननीय झाला आहे. सवंगपणाचा स्पर्श न लागल्यामुळे वरकरणी हा अंक दुर्बोध वाटण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही, पण विद्यार्थीदृष्टेतील आजच्या मुलांचे आणि त्यांच्या पालकांच्या मनांचे, विचारांचे प्रतिबिंब अंकात उमटल्याने, या प्रत्येकाशी अंकाने गाढ जवळीक नक्कीच साधली आहे. विशेषतः इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमुळे विद्यार्थ्यांचे होणारे नुकसान आणि भारतीय संस्कृतीत होत चाललेली घसरण मनाला घरे पाडून जाते. अंकातील सर्वच लेख अभ्यासनीय असल्याने हा अंक प्रत्येक पालक आणि विद्यार्थ्यांच्या वाचनात यावयास हवा.

आनंदवन वाचनालयात हा अंक ठेवण्यात आल्याने प्रकल्पवासियांसमवेत इथे येणाऱ्या प्रत्येकाला हा अंक हाताळण्याची-वाचण्याची संधी मिळणार आहे. पालकनीतीमुळे आमच्या वाचनालयाचा दर्जा समृद्ध होईल, हे नक्की. शतशः आभार!

आपले - आपल्या परिवाराचे आनंदवनी सदैव स्वागत !! हार्दिक शुभकामनांसह...

डॉ. विकास आणि
डॉ. भारती आमटे,
आनंदवन, वरोरा

पालकनीतीचा दिवाळी २०१२चा विशेषांक 'मुलांच्या शिक्षणाचं माध्यम' या विचाराभोवती केंद्रित झालेला आहे. पालकनीतीच्या आजवरच्या वाटचालीप्रमाणे हा अंकसुद्धा उच्च वैचारिक आणि भाषिक दर्जा जपणारा आहे. हा अंक कायमस्वरूपी संग्रही ठेवण्यासारखा झालाय, ही स्तुती नसून वस्तुस्थिती (या शब्दात स्तुती शब्द दडलेला आहेच!) समजावी. दिवाळी अंकातील विषयांच्या अनुषंगानं माझेही काही विचार मांडण्याचं धाडस करत आहे.

आपल्या मुलांच्या शिक्षणाचं माध्यम कोणतं हवं? हा वरवर पाहता साधा सोपा प्रश्न वाटत असला तरी प्रत्यक्ष निर्णय घेण्याची वेळ येते तेव्हा डोक्याचा पार गोविंदा होतो. मुळातच शिकायचं असतं आपल्या मुलांना, परंतु याबाबतचा निर्णय मात्र आपण घेतो. आपल्या मुलाचं वय, अनुभव आणि समज पाहता या प्रश्नाबाबत त्याच्याशी सविस्तरपणे विचारविमर्श करून, साधकबाधक निर्णय घेण्याची परिस्थिती नसते. त्यामुळे एका अर्थी आपण हा निर्णय त्यांच्यावर लादतो, असं मला वाटतं.

'निर्णय घेणं' ही म्हटलं तर तुलनेनं बरीच चटकन होणारी प्रक्रिया असते. परंतु आपण घेतलेला निर्णय योग्य की अयोग्य हे ठरवण्याची जबाबदारी नकळत आपल्या मुलांवर येऊन पडते. बरं, आपल्या निर्णयाच्या योग्यायोग्यतेचा फैसला लगेच होणार नसतो. ती बरीच वेळखाऊ प्रक्रिया असते आणि समजा आपला निर्णय जरा चुकलाच, असं जरी कालांतरानं लक्षात आलं तरी तो तत्परतेनं सुधारण्यासाठी किंवा बदलण्यासाठी फारसा वाव नसतो. कारण तोपर्यंत आपलं मूल - त्याची बौद्धिक पातळी, भाषाज्ञान वगैरे कसं का असेना - शिक्षणाच्या एका विशिष्ट टप्प्यावर पोहोचलेलं असतं. त्यामुळे ती चूक पुढे रेटण्यावाचून गत्यंतर नसतं. आता या परिस्थितीला काहीजण अपवादही असू शकतील, पण अत्यंत तुरळक प्रमाणात!

तात्पर्य, 'मुलांचं शिक्षण कोणत्या भाषेतून व्हावं' हा निर्णय पालक म्हणून आपल्याला घ्यायचा आहे आणि आपण घेतलेला निर्णय यशस्वी होण्यासाठी स्वतःलाही झटावं लागणार आहे, याची खूणगाठ मनात बांधत सतत प्रयत्न

करत रहायचं आहे. आपण घेतलेल्या निर्णयाला पोषक अशी वातावरण - निर्मिती करून आपल्या पाल्यांची शिक्षणप्रक्रिया अधिक सुलभ आणि आनंददायी कशी करता येईल, हेच पालकांनी पाहायला हवं आहे.

खरं तर, मला आजच्या शिक्षणपद्धतीविषयीच काही प्रश्न आहेत. नुसतं चार भिंतीत पाच-पन्नास मुलं बंद करून त्यांना पाठ्यपुस्तकातले धडे क्रमानं शिकवणं याला शिक्षण म्हणायचं का? शाळेत शिकलेल्या व्याख्या, नियम, प्रमेय, शोध, अभिक्रिया आपल्या स्मरणात राहतात का? या शैक्षणिक पसाऱ्यातल्या किती गोष्टी आपल्याला दैनंदिन किंवा अगदी उभ्या आयुष्यात लागतात? खरं तर, वाचन, लेखन, समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातल्या लोकांमध्ये एकत्र मिसळून, त्यांच्याशी एकरूप होऊन वेळोवेळी साधलेला संवाद, फावल्या वेळेतील गप्पागोष्टी, चर्चा, वादविवाद, खेळ, गाणी, नृत्य, छंद, भटकंती, पंचेंद्रियं जागृत ठेवल्यानं आलेले अनुभव यांच्या एकत्रित परिपाकाला शिक्षण म्हणायला हवं. शाळेपेक्षाही सभोवतालचा निसर्ग, समाज, परिस्थिती, अनुभव आपल्याला पदोपदी काहीतरी शिकवत असतात, जे बहुतांशी भाषातीत असतं - 'शब्देविण संवाद' सारखं आणि अशा प्रकारचं शिक्षण चिरकाल स्मरणातही राहतं, असं मला वाटतं.

कुठलीही गोष्ट शिकणं ही मुळात आनंददायी प्रक्रिया असून शिकण्यामुळे मुलांमध्ये किमानपक्षी आत्मविश्वास निर्माण व्हायला हवा. शिकताना आनंद आणि आत्मविश्वास या दोन्ही गोष्टी आपसूकपणे आणि पुरेपूर मिळाल्या तर शिकण्याची प्रक्रिया हवीहवीशी वाटू लागते. यासाठी काय करता येईल, याचा विचार पालकांनी करायला हवा.

माझ्या लहानपणी पहिली भाषा - मराठी, दुसरी भाषा - हिंदी आणि तिसरी भाषा - इंग्रजी असा भाषाभाषांमधील भेदभाव मनात आपोआप रुजवला जायचा. स्कोअरिंगसाठी आठवीपासून संस्कृत हवी आणि जगात डेअरिंगनं वावरता यावं यासाठी इंग्रजी! भाषा शिक्षणाची गोडी लावण्याऐवजी त्यात भेदभाव आणि

व्यावहारिकपणा आणण्याचं अपश्रेय कुणाचं? मराठी - हिंदी - इंग्रजी या तीनही भाषाची गोडी लागेल असं शिक्षण एकाच वेळी देता येणार नाही का? बरं, पाचवीच्या वर्गात मराठीच्या कानामागून आलेली इंग्रजी दहावीच्या वर्षानंतर इतकी तिखट होते की असंख्य विद्याशाखांची पुस्तकं, लेक्चर्स, प्रश्नपत्रिका, उत्तरपत्रिका, इ. व्यवहार इंग्रजीमधूनच करणं अगत्याचं ठरतं. त्यामुळेच, माझ्या मते समृद्ध भाषा म्हणून मराठी साहित्य, वाङ्मय, काव्य इ. जरूर शिकवावं, आपल्या देशा - प्रदेशासंबंधीचा इतिहास, नागरिकशास्त्र, यासारखे विषयसुद्धा मराठीतून शिकवावेत, परंतु विज्ञान शिकवताना बोजड परिभाषा वापरणं (उदा. झायलेम व फ्लोएम ऐवजी प्रकाष्ठ आणि परिकाष्ठ, नॉन पॅरासायटिक डिसिझेसला अजीवोपजीवीजन्य रोग इ.) हा मला कित्येकदा अट्टाहास वाटतो.

पालकांनी मुलांना मराठी माध्यमात घातलं आणि त्यांना जागतिक व्यवहाराची इंग्रजी भाषा शिकवणं, त्यांच्या मनात (असलाच तर!) या भाषेबद्दलचा न्यूनगंड काढून टाकणं, मराठी भाषेसोबतच त्यांना इंग्रजी वाचण्याची - बोलण्याची - लिहिण्याची गोडी लावणं या गोष्टी प्रयत्नपूर्वकपणे केल्या तर मुलं आत्मविश्वासानं सुरुवातीपासून इंग्रजी शिकलेल्या मुलांशी बौद्धिक पातळीवर दोन हात करू शकतील, असं वाटतं.

पण जर 'बाजारपेठेची मागणी' या निकषावर मुलांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत घातलं तर त्यांच्या अभ्यासातील अडचणी (इंग्रजीच्या अंगानं) सोडवण्याची स्वतःची क्षमता आहे का, याचा विचार पालकांनी आधीच केलेला बरा! नाहीतर, मुलांच्या बौद्धिक जडणघडणीत स्वतःचा सहभाग शून्यवत राहील. कित्येकदा परवडत नसूनही, केवळ आजूबाजूची इतर मुलं इंग्रजी माध्यमात जातात, म्हणून स्वतःच्या मुलांना इंग्रजी माध्यमात घालणारे पालक त्यांच्या मुलांच्या अभ्यासाविषयीच्या समस्यांची पुरेशी उकल करू शकत नसतील, तेव्हा अशा मुलांची किती कोंडी होत असेल, घुसमट होत असेल याची कल्पना केलेली बरी!

शिक्षणमाध्यम निवडताना, आपली भविष्यात

दुसऱ्या राज्यात किंवा देशात बदली होण्याची शक्यता असेल तर त्याचाही विचार अगोदरच केलेला बरा. त्याचबरोबर नव्या वस्तुस्थितीत अजून एका निकषाची भर पडली आहे - आजूबाजूची समवयस्क मुलं कोणत्या भाषेतून शिक्षण घेताहेत याचा विचार!* माझ्या मुलीच्या शिक्षणासंबंधी निर्णय घेताना हा मुद्दा मला जास्त महत्त्वाचा वाटला होता. आपल्या पाल्याचं आणि त्याच्या समवयस्क मित्र-मैत्रिणींचं शिक्षणाचं माध्यम एकच असेल तर त्यानिमित्तानं का होईना त्यांच्यात शाळेतल्या गंमती, धडे, गृहपाठ, न समजणाऱ्या गोष्टी अशा समान दुव्यांच्या आधारे काहीतरी संवाद होईल. भलेही ती इंग्रजी माध्यमातून शिकोत, त्यांच्यामध्ये मराठीतून संवाद झाला, तर त्यात निश्चितच जिवंतपणा असेल.

अर्थात, आजची घराघरातली मराठीची स्थिती फारच निराशाजनक आहे. आजच्या मराठी घरांमधील कौटुंबिक संवाद किती अर्धवट झालेत, (तेही या वर्गानं कधीकाळी शालेय शिक्षण मराठीतून घेतलं असलं तरीही) याचे नमुने पाहू - 'फ्रायडेपासून तुझी एक्साम स्टार्ट होतेय ना? पुढच्या विकेंडला काही आऊटींगचा प्लॅन आहे का?' विशेषतः आमची पिढी अशा हिणकस भाषेत एकमेकांशी संवाद (!) साधतेय आणि आमच्या मुलाबाळांच्या कानावर नेमकं पडू नये ते आणि पडू नये त्या प्रकारे पडतंय, ही निश्चितच खंतावण्यासारखी गोष्ट आहे. केवळ शिक्षणाचं माध्यम इंग्रजी झालं म्हणून उठता - बसता, खाता - पिता, चालता - बोलता सतत इंग्रजीचा अट्टाहास धरणं मराठी भाषेच्या दृष्टीनं जास्त धोकादायक आहे. अशा परिस्थितीत मराठी घरांमध्ये मराठीला काय भवितव्य असेल ! त्यामुळे मुलांच्या कानावर उत्तम मराठी सतत पडत राहिलं, इतर अनेक व्यवहार मराठीतून होत राहिले तरच परिस्थिती दिलासादायक राहील.

जाता जाता एक किस्सा सांगतो. माझ्या सहा वर्षांच्या मुलीनं विचारलं, "बाबा तू मला

* हा मुद्दा नक्की विचार करण्यासारखा, चर्चा करण्यासारखा आहे. याविषयी आपल्याला काय वाटतं, ते जरूर कळावा.

बर्थडेला काय गिफ्ट देणार आहेस?" मी तिला बर्थडेला 'वाढदिवस' आणि गिफ्टला 'भेट' हे शब्द सांगितले आणि हेच शब्द बोलताना वापरत जा असं वारंवार सांगितलं. त्याच रात्री जेवणानंतर ती आणि मी लोकरी चेंडूशी खेळत होतो. मी मुलीला म्हटलं, "मी तुझ्याकडे बॉल फेकल्यावर तू तो कॅच करायचा." त्यावर मुलगी म्हणाली, "बाबा, तू पण बॉलला चेंडू म्हण आणि 'कॅच करायचा' म्हणण्याऐवजी 'झेलायचा' असं म्हण." मुलीसाठी तयार केलेला चिराईताचा काढा तिनं नकळतपणे मला दिल्यानं तोंड मात्र कडू झालं नाही उलट मन आनंदलं आणि तिला दाद द्यावीच लागली. 'लोका सांगे ब्रह्मज्ञान' अशी आपली गत होऊ नये याची खबरदारी आपण बाहेर आणि घरातही घेतली पाहिजे, याचं भान तिच्या एका वाक्यानं आणून दिलं.

आणि अजून एक, मराठीच्या व्यवहारात जास्तीत जास्त वापर करणाऱ्या वाटचालीतील असंख्य प्रवाशांपैकी मी आणि माझी मुलगी आम्ही दोघेही सहप्रवासी आहोत याची खात्री पटली. तिनं मला शिकवल्यानं, 'तिच्या आधी जन्मल्यानं या वाटचालीत मी पुढे आहे' असा सूक्ष्म अहंकारपण नाहीसा झाला. पुढील प्रवास आम्ही हातात हात घालून एकत्र करायचा ठरवलंय, तुमची पण सोबत असेलच !

भूषण फडणीस, पुणे
bhushanpphadnis@yahoo.com

'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः...'

ही शिक्षणमाध्यमाच्या भाषेविषयीची चर्चा डिसेंबरच्या अंकापासून चालू झाली आहे. या चर्चेमध्ये अनेक वाचक-लेखक उत्स्फूर्तपणे सहभागी होऊन त्यांचे विचार मांडत आहेत. जागेअभावी ही चर्चा या अंकात न छापता पुढील अंकांतून प्रसिद्ध केली जाईल याची कृपया नोंद घ्यावी.

- संपादक

खेळघरातले कलेचे प्रयोग

रेश्मा लिंगायत

मे-जून २०१२ मध्ये पालकनीती आणि सु-दर्शन कला मंचानं आयोजित केलेल्या 'चित्रबोध' या दृश्यकला-रसग्रहणवर्गामध्ये आम्ही खेळघरातल्या कार्यकर्त्यांनी भाग घेतला होता. त्यानंतर खेळघरातल्या मुलांबरोबर करून बघण्यासाठी अनेक वेगवेगळ्या कल्पना सुचू लागल्या. तेव्हा प्राथमिक, माध्यमिक आणि शालाबाह्य अशा सर्व वयोगटातल्या मुलांबरोबर कलेचे उपक्रम घ्यावेत असं ठरलं. माझ्यासाठी हे आव्हानच होतं. पण मी ते स्वीकारलं आणि कामाला लागले.

'कला' म्हणजे फक्त चित्रकला, पेन्सिल-खोडरबर आणि तेलीखडू, रंग अशा साचेबद्ध विचारांच्या पलीकडे जायची माझी इच्छा होती. मुलांनी खूप काही बघावं, ऐकावं, करून बघावं, त्यांना बोलायची संधी मिळावी असं मला वाटत होतं. रोजच्या, त्याच त्याच वाटणाऱ्या गोष्टींकडे वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहिलं तर त्या कितीतरी वेगळ्या, सुंदर दिसू शकतात, या अनुभूतीपर्यंत त्यांना बोट धरून न्यावं असं मला वाटत होतं.

ह्यासाठी घेतलेले काही उपक्रम असे होते -

पाण्यानं चित्रं काढणं

खेळघरातल्या भिंतींवर जिथं जिथं शक्य आहे, तिथं तिथं फळे रंगवलेले आहेत. फळ्यावर खडून लिहिलेलं आपण जेव्हा पुसतो तेव्हा खडूच्या धुळीचा एक थर फळ्यावर जमलेला असतो. बोटानी त्यावर चित्रं काढली तर... एके दिवशी मला सुचलं, नि त्याच्यापुढं जाऊन त्यावर पाण्यानं चित्रं काढण्याची कल्पनाही सुचली.

शालाबाह्य आणि प्राथमिक गटाच्या मुलांना हातात खडू, पेन्सिल धरून लिहायची सवय झालेली नसते. मात्र बोटानी धुळीत - वाळूत रेघोट्या मारणारी लहान मुलं मी अनेकदा बघितली होती.

त्यांना मी जेव्हा सांगितलं, 'आज आपण फळ्यावर किंवा पाटीवर पाण्यानं चित्रं काढायची आहेत', तेव्हा मुलांच्या चेहऱ्यावर मोठं प्रश्नचिन्ह उमटलं. मग मी पाण्यात बोट बुडवून चित्र काढून दाखवलं. मुलांना समजलं, रंगाऐवजी पाणी वापरून आधी एका बोटानं, मग दोन बोटानी

अशा पद्धतीनं त्यांच्या आवडीची चित्रं काढण्यात मुलं गुंग होऊन गेली. शालाबाह्य गटातली मुलं आधी पाण्याबरोबर खेळली. त्यांनी पाणी पाटीवर शिंपडलं, पसरवलं आणि नंतर वेगवेगळी चित्रं काढण्यात ती दंग झाली. आपण काढलेलं चित्र लगेच नाहीसं होतंय याची त्यांना खूपच मजा वाटली. परत परत चित्रं काढून ती हा नवा अनुभव घेत होती.

प्राथमिक गटातही मुलांना ही कल्पना खूप आवडली आणि त्यांनी ही त्याची मजा अनुभवली. चित्र काढता काढता त्याविषयी बोलून ती माझं लक्ष वेधून घेत होती. माध्यमिक गटातल्या मुलांनीही लगेच प्रयत्न केला. त्यांना सुरुवातीला बोटं फार सहजपणे फिरवता येत नव्हती. पण हे नाविन्य त्यांना आवडल्यामुळ त्यांनी प्रयत्न केला आणि त्यांना जमलं. त्यांनी मला सांगितलं की 'आम्ही पूर्वी कधीच असं चित्र काढलं नव्हतं.'

बोटानं रंगीत चित्र काढणं

वर्गात मी मुलांना सांगितलं की 'आज आपण ब्रशऐवजी बोटं वापरून चित्र काढायची आहेत.' त्यांच्या मनात बरेच प्रश्न आले आणि त्यांनी ते विचारले देखील. 'कसं काढणार? मग बोटाला रंग लागेल ना!' असे अनेक सूर ! सुरुवातीला मी रंगात बोट बुडवून बोट बाहेर काढताना निथळून कसं काढायचं, कसं बोट धरलं की जाड रेष येते, कसं धरल्यावर बारीक रेष येते हे दाखवलं. मग मुलं अशी काही रंगून गेली की बस ! हाताच्या हालचालीवर नियंत्रण कसं ठेवायचं, चुका झाल्या तर कशा सुधारायच्या, रंगाचा स्पर्श कसा असतो, याबद्दल कोणत्याही सूचना देणं मी कटाक्षानं टाळलं आणि त्यांचे त्यांना सर्व अनुभव घेऊ दिले. मला असं वाटतं की इतरांनी दिलेला उसना आनंद फार काळ टिकत नाही, थोड्या वेळानं विरून जातो. पण स्वतः एखादी गोष्टी अनुभवली की मिळवलेला आनंद खूप काळ टिकतो.

रेषांची मजा

त्या दिवशी मी माध्यमिक गटासाठी 'रेषा' हा विषय मनात घेऊनच वर्गात गेले होते.

मी फळ्यावर एक रेषा (।) आणि एक टिंब (.) काढलं. आणि

मुलांना म्हटलं, “आज आपल्याला हे दोन आकार वापरून चित्र काढायची आहेत.” मुलांना कळेचना ‘म्हणजे नक्की काय करायचं?’ त्यांच्यासाठी ही एकदम नवीन कल्पना होती. ती गोंधळून गेली. मग मी स्वतः फळ्यावर काही चित्रं काढली. पुसून टाकली. ‘lines and dots’ नावाचं पुस्तक त्यांना बघायला दिलं. मग मुलं कामाला लागली, तरी तासात रंग भरत नव्हता. मुलं नेहमीसारखी खुलत नव्हती. मग थोडं बोलायचं ठरवलं -

“तुम्ही पहिलं चित्र कधी काढलं?” मी विचारलं.

“आठवत नाही ताई !”

“तुम्हाला चित्र काढायला आवडतं का?”

“नाही, आमची चित्रं छान येत नाहीत.”

“छान चित्रं कोणती बरं?”

“ताई, पुस्तकातली चित्रं छान असतात.”

“असं काही नाही, आपण काढतो तीही चित्रं छान येतील की... आपण आधी काढायला तर लागू. मी जे चित्र काढते, ते ‘माझं’ चित्र असतं. आणि माझं चित्र माझ्यासाठी छानच असतं. मग लोक त्याला काहीही म्हणोत.”

मुलांना समजायला थोडा वेळ लागला. ती गोंधळलेलीच होती. मग मी ‘रेषा काय बोलतात, काय सांगतात, त्यांची वैशिष्ट्यं काय’ अशा गोष्टी बोलून त्यांना चित्रांची काही पुस्तकं दाखवली आणि त्यातूनही माझं म्हणणं थोडं स्पष्ट केलं.

मग मी त्यांना त्यांनी काढलेल्या चित्रांमधले आकार... त्याचा त्यांना लागलेला अर्थ असं बोलतं केलं. तेव्हा त्यांचे डोळे आनंदानं चमकू लागले.

मग चर्चेची गाडी रेषांकडे वळवली. चित्र सरळ, तिरक्या, नागमोडी, जाड, बारीक, पुसट अशा अनेक प्रकारच्या रेषांनी तयार होतं. या रेषा आपल्याशी बोलतात. उदाहरणार्थ सरळ रेषा, ठाशीव रेषा कशी ताठ मानेनं उभी असते. नागमोडी रेषा रमत गमत जाते, तिच्यात एक लय

असते, ती लवचीक असते. मग मुलंही बोलायला लागली.

दोरा, तारा, काड्या इत्यादी वापरूनही या रेषा करता येतील, असं मी सुचवलं. प्रत्येकाला एकेक दोर दिला. त्याचा वापर करून चित्र बनवूया असं सांगितलं. ते कागदावर चिकटवायलाही सांगितलं. काहींनी त्याचा चेहरा बनवला तर काहींनी चेंडू, पण ती फार पुढे गेली नाहीत. काहींनी खडू वापरून ते चित्र रंगवलं.

यानंतर त्यांना मी थोडी लवचीक तार दिली. प्रत्येकाला हव्या त्या लांबीची तार घेण्याची मुभा होती. त्या सलग तारेपासून वस्तू बनवायच्या होत्या. हे मुलांना आवडलं आणि त्यांनी खूप वेगवेगळ्या वस्तू बनवल्या. चप्पा, चेहरा, बाटली, सायकल, बाहुली, कानातलं अशा अनेक ! एकानं तर दहीहंडी बनवली.

आता पुढच्या कृतीसाठी मी वेगवेगळं साहित्य वापरायचं ठरवलं. मुलांना काडेपेटीच्या काड्या दिल्या. हेसुद्धा मुलांना आवडलं. ती पटापट काड्यांची चित्रं बनवायला लागली. घर, मांडव, झोका, रांगोळीसारखं डिझाइन अशी चित्रं तयार होऊ लागली.

मुलांबरोबर काम करताना काय करायचं याची त्या त्या दिवशीची थोडीशी आखणी माझ्या मनात झालेली असते. पण काम करता करता समोरच्या मुलांचा प्रतिसाद बघून अनेक नवनवीन कल्पना सुचतात. आणि लगेच त्या वापरूनही बघितल्या जातात. मी ठरवलेल्या कलेच्या उपक्रमाचा कधी खेळ होतो, कधी संवाद होतो तर कधी भाषा, विज्ञान किंवा गणिताशी जोडणी होते. हे इतक्या सहजपणे घडतं की माझं मलाही कळत नाही.

मात्र उत्स्फूर्तपणे नवनवीन कल्पना सुचणं हाच माझ्यासाठी खरा आनंदाचा स्रोत असतो.

शब्दांकन-सुषमा यार्दी

reshmabutterfly@gmail.com

लेखाच्या सुरवातीला आपल्या सर्वांच्या भाषेवर इंग्रजी, हिंदीचा झालेला परिणाम दाखवायला काही वाक्यं लिहावी असं मनात होतं, पण मग वाटलं, की आसपासची कुठल्याही विषयावरची चार-सहा वाक्यं बघितली तरी त्यातून जी गोष्ट ठळकपणे समोर येते, त्या हातच्या काकणाला आरसा हवाच कशाला?

इंग्रजीतून शिकलेली माहिती किंवा संकल्पना मराठीतून सांगताना किंवा त्यावर आधारित लेख मराठीतून लिहिताना तर ह्या अडचणीचा कडेलोट होतो. मराठीतले शब्द सवय गेल्यानं आठवत नाहीत. आठवणाच्या शब्दांत अपेक्षित अर्थच्छटा व्यक्त होते आहे याचं समाधान मिळत नाही, आणि कधीकधी तर इंग्रजी शब्द देऊनच आपलं म्हणणं अधिक नीट पोचवता येईल असं आपल्यालाच वाटायला लागतं. उदा. शैवाल, हरित, नेचे या वनस्पती - प्रकारांचा अभ्यास करताना गॅमिटोफाइट आणि स्पोरोफाइट असे वर्गीकरण येते. त्याला मराठीत अनुक्रमे युग्मकोद्भिद आणि बीजाणुद्भिद अशी नावे वापरतात.

एकाअर्थी इंग्रजी शब्द वापरणं अटळ आहे, असंही वाटतं आणि त्याच वेळी मनात एक असमाधानही निर्माण होतं. कुठलीही भाषा ही नेहमीच प्रवाही असते. आसपासच्या भाषांमधल्या शब्दांची भर त्यात पडणारच असते. असं होण्यानं भाषा घरसणीला लागत नसून समृद्ध होत असते; हे तर खरंच. पण आज ऐकू येणारी मिश्रभाषा पाहताना जाणवत राहतं की वाक्यं तयार करतानाची चौकट मराठीची आणि म्हणायचंय ते मात्र इंग्रजीच्या धारेतून वाहत आलेलं आहे. अनेक वेळा या मिश्रभाषेत वापरलेले शब्द मूळ इंग्रजी असले तरी त्यांचा अर्थ काहीसा पिळवटून टाकलेला असतो. मराठीत आवश्यक अर्थच्छटेचे शब्द उपलब्ध असतात, पण त्यांचा वापर करायची सवयच न राहिल्यानं ते वापरलेही जात नाहीत, आणि इतर कुणी वापरले तर समजतही नाहीत.

भाषा वाकवावी तशी वाकते, चालवावी तशी चालते. दर पन्नास-शंभर किलोमीटरवर ती बदलते. विशेषतः तरुणांच्या संवादात शब्दांचे अर्थ मुद्दाम बदलवले जातात, नवीन शब्द तयारही होतात. आपले विचार, भावना पोचवण्यासाठी, अभिव्यक्त होण्यासाठी भाषेचा वापर करताना आपण शब्दकोशाचा वापर करत नाही. एकंदरीनंच आपल्याकडे मराठीचा शब्दकोश पाहण्याची सवय अगदीच अभवानं आढळते. इंग्रजी भाषा आपल्याला तशी परकी म्हणून असेल, पण आपण त्या भाषेतला शब्दकोश त्यामानानं अनेकदा पाहतो. वाचनात, ऐकण्यात एखादा अपरिचित शब्द आला की त्याचा अर्थ काय, नेमका वापर कसा केला जातो हे समजून घेण्याची अनेकांना आवड असते, आणि त्या भाषेची समजूत त्यातून अधिक विकसितही होत असते.

पण मराठीला आपण फार गृहीत धरतो. नेमक्या अर्थासाठी सुद्धा विशिष्ट शब्दाचा आग्रह न धरता, 'लोक समजून घेतील' अशा विश्वासाने

कधी चक्र सरबरीत भाषा वापरतो. आपली मायभाषा काही कुणी शब्दकोश पाहून शिकलेलं नसतं. पण म्हणून तो पाहू नाही असा काही नियम नाही. काही शब्द शोधण्यासाठी शब्दकोशांची मदत घेता येतेच, पण अगदी सहज वाचणंसुद्धा मजेचं असतं. आपल्या सरावातल्या शब्दांचे प्रचलित अर्थपेक्षा अगदी वेगळेच अर्थ आहेत, असंही कधीकधी ध्यानी येतं, तर परिघापलीकडे असलेले काही नवेच शब्द हाती येतात.

आम्हाला सापडलेले शब्द तुम्हाला सांगावेत, तुमच्या लक्षात आलेले काही शब्द विचारावेत; एखाद्या स्वभाषेतल्या वा परभाषेतल्या शब्दाचा वापर किती गंमतीदार प्रकारे केला जातो हे एकमेकांना सांगून निखळ हसावं, विस्मृतीत गेलेल्या एखाद्या शब्दाच्या दर्शनानं चकित व्हावं, आवर्जून त्या शब्दाचं आपल्या संवादात स्वागत करावं असा काहीसा विचार आहे. आमचा या विषयात काही अधिकार आहे अशी शंकाही आमच्या मनात नाही, पण त्या निमित्तानं आवतीभवती शोधकपणे पहावं, काही सापडलं तर ते तुमच्यासह वाटून घ्यावं; वाचकांमधल्या अधिकारी व्यक्तींकडून काही शिकायला मिळालं तर शिकावं अशा हेतूनं हा मांड मांडत आहोत. अर्थात हे करण्यामध्ये असलेल्या आमच्या तुटीची आम्हाला अगदी जाणीव आहे.

तर ह्या निमित्तानं तुटी हा शब्द. अनेकजण तो तुटी असा लिहितात, तसा तो नाही. तुटी ह्या शब्दाचा वापर आपण कमतरता या अर्थानं करतो, पण शब्दकोश पाहताना कळलं की तुटीत म्हणजे अपूर्ण; पण तुटी म्हणजे अठरा निमिष, आणि त्याअर्थी ते कालमापनाचं एकक आहे. हे पाहताना आणखी एक समजलं की निमिष म्हणजेच, निमेष, म्हणजे खाली लवणं आणि याचा विरुद्धार्थी शब्द आहे, उन्मेष! याचा अर्थ आहे वर उसळणे. कमतरता या स्पष्ट अर्थी तुटी असा शब्द दिलेला आहे.

प्रच्छन्न या शब्दानं तर आमची सर्वांची चक्र टोपीच पाडली. प्रच्छन्न या शब्दाचा अर्थ उदा. नेमाड्यांनी चित्र्यांवर प्रच्छन्न टीका केली असं म्हणताना 'स्पष्ट दिसणारी, न लपवता केलेली' असा आम्हाला वाटत होता, पण त्याच्या नेमका उलट आच्छादित, अवगुंठित असा असल्याचं शब्दकोशात सापडतं. प्रच्छन्न आणि प्रच्छादित हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाचे आहेत.

असाच एक विस्मृतीत गेलेला शब्द अनंतर. आपण नंतर हा शब्द नेहमीच वापरतो, तद्नंतर हा शब्द आता फारसा नाही, तरी जुन्या लोकांच्या बोलण्यात अजूनही ऐकायला मिळू शकतो. अनंतर म्हणजे एका पाठोपाठ एक!

सदर सुरू तर केलं आहे, कसं जमतंय पाहू या. या निमित्तानं आपल्याशी संवाद व्हावा आणि संवादातून अनंतर पुढे येणाऱ्या शब्दांची भेट या सदरातून होत रहावी हीच इच्छा !

संजीवनी कुलकर्णी, नीलिमा सहस्त्रबुद्धे

